

Ron Guleij

In de kaart gekeken

Gerrit de Haan, baas-kaartenmaker van de VOC in Batavia

Over het kaartenbedrijf van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Amsterdam is relatief veel geschreven, maar over de kaartenproductie in Batavia is minder bekend. Gerrit de Haan, één van de laatste baas-kaartenmakers in Batavia (1747-1769), overtrof in vele opzichten de Hollandse kaartenmakers. Gedurende dertig jaar heeft de Compagnie zich in de persoon van Gerrit de Haan beziggehouden met het verbeteren van de Indische zeekaarten. Het hoogtepunt van De Haans werk is een door hem samengestelde manuscript-atlas in twee delen uit 1760/1761, getiteld *Ligtende zeefakkel off de geheele Oost-Indische Waterweereldt*.

Het kaartenmakersbedrijf van de VOC in Nederland en Batavia

Goede kaarten waren voor de VOC een onmisbaar hulpmiddel voor de bedrijfsvoering binnen het door de Staten-Generaal verleende octrooigebied (van 20 maar t 1602). Dit besloeg de oostkust van Afrika, heel Azië en heel Oceanië. In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, vonden er relatief weinig ongelukken plaats tijdens de circa 8000 scheepsreizen waarvoor de VOC in haar bestaan opdracht heeft gegeven. De Compagnie verloor maar drie procent van haar schepen. Naast de ervaring van stuurlieden was dit ook te danken aan de voor die tijd hoge kwaliteit van de zeekaarten en de goede cartografische dienst van de VOC. In de begintijd van de VOC was de equipagemeester verantwoordelijk voor de aankoop of vervaardiging van zeekaarten. In 1617 kwam daar verandering in. Toen benoemden de Heren Zeventien, het centrale bestuur van de VOC, Hessel Gerritsz tot exclusieve kaartenmaker van de Kamer Amsterdam (die overigens ook de andere kamers

van zeekaarten voorzag). Deze functie heeft tot 1795 bestaan.

Amsterdam was het belangrijkste hydrografische centrum van de VOC, direct gevolgd door Batavia. Na de verovering van Batavia in 1619 werd het zwaartepunt van de distributie van kaarten verlegd van Amsterdam naar Batavia. De zeekaarten in Batavia vielen aanvankelijk (net als in Nederland) alleen onder de verantwoordelijkheid van de equipagemeester. Deze werkte met oud-schippers van wie de kwaliteit als kaartenmaker varieerde. In de tweede helft van de 17e eeuw is er voor het eerst sprake van een zelfstandige kaartenmakerswinkel (gehuisvest in de equipagewerf tegenover het kasteel van Batavia) en een 'baas-kaartenmaker'. Deze werkte onder de equipagemeester en had tot 1760 een toenemend aantal knechten en kaartenmakers in dienst, op zijn hoogtepunt wel 25 tot 30 man. In tegenstelling tot het kaartenmakersbedrijf van Amsterdam was het bedrijf in Batavia volledig onderdeel van de VOC. De kaartenmakerswinkel in Batavia sloot in 1793 zijn deuren en op dat moment was alleen nog de baas-kaartenmaker over. Ongeveer 3000 kaarten werden teruggestuurd naar Nederland.



[afb.1] De Compagnies Werf tot Batavia door Boudewijn Jansz Vonk, 1727. De equipagewerf van de VOC lag tegenover het kasteel. Achter de poort bevond zich de kaartenmakerswinkel. Collectie Maritiem Museum Rotterdam.

Gerrit de Haans carrière als baas-kaartenmaker

Het verloop van de carrière van Gerrit de Haan is opmerkelijk. Al op zeer jonge leeftijd monsterde hij aan als scheepsjongen met een gage van vijf

gulden per maand. Ruim dertig jaar later keerde hij als gefortuneerd man terug in Amsterdam.

Gerrit werd gedoopt op 23 december 1728 in Amsterdam als zoon van Jan de Haan en Maria Laveber.¹ Nauwelijks elf jaar oud trad hij in dienst van de VOC. Dit klinkt onwaarschijnlijk, maar is het niet. Op vissersschepen kon je immers al als negen- of tienjarige aan boord komen; de VOC legde de ondergrens bij de leeftijd van elf jaar.

Op 21 mei 1739 vertrok De Haan met het schip *Adrichem* naar Indië.² Aan boord kreeg hij de functie van 'jongen', scheepsjongen of manusje van alles, met een gage van vijf gulden per maand. Die functie of rang kon je bekleden tot je zeventiende jaar. Het is niet ondenkbaar dat Gerrit als scheepsjongen aan boord al zijn eerste instructies over het navigeren heeft gekregen. De jongens die tijdens de reis opvielen als slim of getalenteerd kregen vaak aan boord praktijkes van de stuurman in navigatie en kaartgebruik.

Na een reis van negen maanden arriveerde Gerrit in Batavia met een aan boord verdiend tegoed van vijfenveertig guldens. Na aankomst kwam hij onder de hoede van Paulus Paulusz, opperstuurman en substituut van de baas der kaartenmakers. Onder leiding van Paulusz werd Gerrit de Haan leerling kaartenmaker. Paulusz onderwees hem in de mathematica en het gebruik van de instrumenten op zee.

In 1745 werd Paulus Paulusz aangesteld als Gouverneur van de kort daarvoor opgerichte Academie der Marine in Batavia. Gerrit volgde hem op als 'substituut baas van de kaartenmakerswinkel'. Deze benoeming had een voorlopig karakter; De Haan kreeg weliswaar de leiding over de kaartenmakerswinkel, maar hij moest zich nog wel bewijzen.³ Zijn definitieve benoeming werd bevestigd in de Vergadering van de Gouverneur-Generaal en Raad op 1 april 1749. Deze Vergadering besloot Gerrit de Haan met ingang van 12 december 1747 officieel aan te stellen als baas van de kaartenmakerswinkel. Bij deze gelegenheid kreeg hij tevens de functie van schipper met een gage van zestig gulden per maand.⁴ Vijf jaar later volgde nog een bevordering: op 6 oktober 1752 werd Gerrit de Haan, schipper en baas der kaartenmakers, benoemd tot kapitein-luitenant ter zee, met een gage van tachtig gulden per maand.⁵

In oktober 1769 beëindigde Gerrit de Haan zijn carrière en vertrok hij met het schip *Het Huis Om* naar Nederland. Hij had zijn vaderland met lege zakken verlaten, maar kwam dertig jaar later terug als welgesteld man. Hij bezat toen een kapitaal van f. 19 359,-.⁶

In de kopie-resoluties van de Gouverneur-Generaal en Raden in

Nederlands-Indië lezen we ook iets over Gerrits opvolger:

De baas der kaartenmakers Gerrit de Haan naar Nederland verlost d.d. 14 juli 1769. Ter completering van de voornoemde vacant geworden dienst van baas kaartenmaker door het hoofd over 's Compagnies zeemacht voor gezien geteekend goedgevonden en verstaan, voornoemde onderstuurman Claas de Loos [Lous] tot baas kaartenmaker aan te stellen en hem op die dienst te bevorderen tot opperstuurman met een gage van fl. 48,- ter maand onder een nieuw verband van drie jaren.⁷

Kaartverbeteringen tijdens de periode De Haan

Op de gemiddeld acht maanden durende reis naar Batavia werden zo'n dertig kaarten gebruikt. Elk schip kreeg vier sets kaarten mee voor de vier navigatie-officieren: de schipper, de opper- en onderstuurman en de derde waak. De gemiddelde levensduur van een kaart was zes scheepsreizen, dat wil zeggen, drie uit- en drie thuisreizen. Elk schip dat naar Azië voer kreeg de verplichte sets mee voor de schipper en stuurlieden. Kleinschalige kaarten voor de overtocht van de oceanen, de zogenaamde 'overzeilers' op perkament, werden meegegeven voor de route van Texel naar Kaap de Goede Hoop en voor de reis van de Kaap naar Java. Daarnaast nam men ook grootschalige of gedetailleerde kaarten mee aan boord, die waren bedoeld om havens en rivieren te bevaren en te navigeren binnen de Archipel. Van de overzeilers zijn er wereldwijd in totaal zo'n 350 overgebleven, waarvan er ongeveer 100 in het Nationaal Archief worden bewaard.⁸



[afb.2] 'Overzeiler'. Kaart van de Indische Zee van Kaap de Goede Hoop tot Straat Sunda, 1740. Nationaal Archief, collectie Buitenlandse kaarten, supplement.

Het kaartmateriaal van de VOC werd continu bijgewerkt en overgetekend. De gedateerde exemplaren werden in groten getale vernietigd. Volgens schattingen zijn in de periode 1602 tot 1753 ten minste 70.000 kaarten op perkament gemaakt.⁹ De kaarten werden door de VOC als bedrijfsgeheim bestempeld. Schippers en stuurlieden waren volgens hun instructie verplicht kaarten van de Compagnie te gebruiken. Zij moesten onderweg alle onbekende kusten en riffen noteren en vastleggen op de kaarten. Die verbeterde kaarten en daarmee de nieuwe cartografische kennis droegen zij bij aankomst in Batavia of de Republiek over aan de kaartenmaker. Als baas-kaartenmaker was de Haan dus verantwoordelijk voor de controle, de productie en de inname en uitgifte van de zeekaarten in de kaartenmakerswinkel. Naast het werk aan de kaarten verzorgde hij ook de inname en controle van de scheepsjournalen en de verzending van deze journalen naar Nederland. Het controleren van de journalen diende vooral om te bepalen of er afwijkingen in de koersen waren of nieuwe ontdekkingen gedaan tijdens de reis. Eventuele ontdekkingen van riffen of eilanden werden dan na uitvoerig overleg in de kaarten aangetekend. Tenslotte was de baas-kaartenmaker in Batavia ook verantwoordelijk voor de inname en controle van de navigatie-instrumenten of stuurmansgereedschappen.

In het jaar 1742 verloor de Compagnie in één jaar een zevental spiegelretourschepen, het belangrijkste type transportschip van de VOC, met een gezamenlijke waarde van 1.715.549 gulden aan lading. Mede door dat verlies was duidelijk geworden dat de op de schepen gebruikte zeilaanwijzingen en de zeekaarten onvoldoende betrouwbaar waren. Dat leidde tot de oprichting in Amsterdam van een Commissie ter verbetering van de navigatie.

De Heren Zeventien, de bewindhebbers van de VOC, stelden vervolgens de voormalige schipper Jan de Marre en mathematicus en lector in de

L Y S T E

Van de Boeken, Kaarten, en Stuurmansgereedschappen, die voortaan de Schepen, die Indien gaande, zullen werden mede gegeven, voor en ten behoeve van den Opvoer-Stuurman, en der volgende Relaties, den 24. September 1675, ter Verdrag van de Secretaris genomen, met byvoeging van de prijzen, zoo als ter Kamer van Amsterdam worden gegeven.

1	Vierkant Peyl-Compas	—	—	geld	8	p.	
2	Kaartjes, —	—	—	6	13	o	
3	Graatboek met Koopere Veler en houte Horlon	—	—	0	1	o	
4	Konst der Sterrenlyden met den Almanach tot het jaar 17	—	—	1	16	o	
5	Graatboekje	—	—	—	0	6	o
6	Gelykt Journaalboek van 3 boeken	—	—	—	1	3	o
7	Ongeprijt Journaalboek van 4 boeken	—	—	—	0	13	o
8	Reliefboekje	—	—	—	0	6	o
9	Blaas Kooker tot de Kaarten	—	—	—	1	4	o
K A A R T E N.							
1	Voorle gelykgradige van 't Texel tot de Caap de Bonre Hesperance	—	—	6	10	o	
2	Indische Zee gelykgradige van de Caap tot de Straat Sunda	—	—	6	10	o	
3	Eerste —	—	—	4	0	o	
4	Tweede —	—	—	6	10	o	
5	Derde —	—	—	6	0	o	
6	Sumatra —	—	—	6	10	o	
7	Serang Sunda —	—	—	6	10	o	
8	Java —	—	—	3	10	o	
9	Batavia en Bantam —	—	—	0	6	o	
10	Kaarte van 't Land van Eendragt, op papier, kleyn belsch	—	—	1	0	o	
11	Groote Europeische Pakant	—	—	0	6	o	
12	Noord-zee, groen belsch	—	—	1	0	o	
13	Kaartboekje van den Schout by Nacht Midtbergen, dat is een kaart, met hare beschyvingen, als Van 't Canal tot de Soetes en Heyland	—	—	—	—	—	
14	Van 't Texel tot de Hoorden	—	—	—	—	—	
15	Van de Noord-Zee	—	—	—	—	—	
16	Kaart bevelen Engeland en Hotland	—	—	1	16	o	
17	Verreide Bui	—	—	—	—	—	

[afb.3] Lijst van boeken, kaarten en stuurmansgereedschappen die aan de VOC-schepen naar de Oost werden meegegeven. Nationaal Archief, archief VOC.

zeevaartkunde Martinus Martens aan. Zij kregen de opdracht om de kaarten en zeilaanwijzingen te controleren en deze waar mogelijk te verbeteren. In feite was deze benoeming het begin van een grote operatie binnen de VOC, die zou leiden tot belangrijke wijzigingen en verbeteringen van de zeekaarten en zeilinstructies.

Allereerst werden zeekaarten en zeilinstructies vergeleken met de journalen van de schepen. Daarbij kwamen veel fouten aan het licht. Ook werd de op de schepen gebruikte gedrukte uitgave van de *Instructie van de eigenschap der winden* door Jan de Marre van een groot aantal kritische kanttekeningen voorzien. Dat leidde er toe dat een nieuwe verbeterde uitgave werd gedrukt. Het door hem in zijn handschrift gecorrigeerde stuk bevindt zich in het archief van de VOC.¹⁰ Ook overtuigde de Commissie de Heren Zeventien ervan om de zeekaarten in het vervolg te laten tekenen op papieren kaartbladen die reeds van voorgedrukte kompaslijnen waren voorzien.

In navolging van de Kamer Amsterdam werd er ook in Batavia een commissie gevormd die alle Indische kaarten aan een controle onderwierp. De Gouverneur-Generaal benoemde twee gecommitteerden om samen met de equipagemeester en de baas van de kaartenmakerswinkel, in die tijd Gerrit de Haan, een commissie te vormen. Deze commissie werd op haar beurt belast met de controle en vervolgens het verbeteren van de tot dan gebruikte kaarten. De aldus verbeterde kaarten, de zogenoemde slapers, dienden als voorbeeld of uitgangspunt. Deze slapers waren geheim en werden bewaard in een afgesloten kist. In de kaartenmakerswinkel werden vervolgens exacte kopieën van de slapers gemaakt voor gebruik op de schepen. Dat gebeurde onder toezicht van Gerrit de Haan. Tot slot werden de kaarten bij uitgifte nogmaals gecontroleerd door de daarvoor speciaal aangestelde controleur, Hermanus Ohdem. Een andere ingrijpende maatregel waardoor de betrouwbaarheid van de kaarten enorm werd verbeterd was het voorgedrukte vel tekenpapier. Vóór 1750 werden vellen perkament gebruikt om de zeekaarten op te tekenen. Bij controle bleek dat bij het kopiëren van de kaarten fouten ontstonden. Gevolg was vanzelfsprekend dat de positie van eilanden, kusten, riffen en droogtes onjuist op de kaart terecht kon komen.

De invoering van het voorgedrukte tekenpapier voor kaarten betekende het einde van de perkamenten kaart. In 1753 werd op advies van De Marre een zending papieren vellen tekenpapier van verschillende grootte, met daar op voorgedrukte kompaslijnen, naar Batavia gestuurd. Sindsdien werden uitsluitend nog zeekaarten getekend op papier. In 1755 werden maar

liefst 1208 stuks perkamenten zeekaarten afgeschreven en naar Nederland gezonden.

Voordat de nieuw getekende papieren kaarten aan de schippers werden meegegeven, vond een eindcontrole plaats door de controleur, de zojuist genoemde Hermanus Ohdem. Hij was mathematicus en docent in de zeevaartkunde aan de Academie de Marine in Batavia en werd speciaal aangesteld en belast met de eindcontrole bij uitgifte van de kaarten. Hij voorzag de zeekaart van zijn handtekening ten teken dat deze correct was en goed bevonden. De handtekening van Hermanus is op diverse kaarten in de atlas *Ligtende zeefakkel off de geheele Oost-Indische Waterweerdelt* van Gerrit de Haan te vinden.

Ligtende zeefakkel off de geheele Oost-Indische Waterweerdelt

De kaartboeken van Isaak de Graaf, kaartenmaker van de Kamer Amsterdam, en van Gerrit de Haan, baas-kaartenmaker in Batavia, nemen een aparte positie binnen het omvangrijke kaartenarchief van de VOC in. Beide zijn vervaardigd in opdracht van de Compagnie en kunnen gezien worden als cartografische overzichtswerken die op dat moment het bestuur, de Heren Zeventien, een zo compleet mogelijk beeld gaven van het hele VOC-octrooigebied. De manuscriptatlas van Gerrit de Haan in twee banden met als titel *Ligtende zeefakkel off de geheele Oost-Indische Waterweerdelt* vormt het hoogtepunt van de VOC-cartografie op dat moment. Dit kaartwerk in 2 delen, met ieder 25 kaarten, gaf een volledig beeld van het VOC-octrooigebied en was een aanvulling op *De Nieuwe Lichtende Zee-Fakkel*, de succesvolle gedrukte zeeatlas van Johannes van Keulen.

Het belang van de Haans atlas werd al vele jaren geleden onderkend. In een opmerking in het tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, *Bijdragen tot de Historische Cartographie van den Ned. Ind. Archipel van 1918* (aflevering 1) schrijft ir. E.C. Abendanon:

Zoo zijn wij allengs genaderd tot den atlas van Gerrit de Haan in twee delen, vervaardigd te Batavia in 1760 en 1761, welke in het algemeen het maximum geeft der gedurende het bewind van de O. Ind. Cie verzamelde cartographische kennis van den Ned. Ind. Archipel, en waarmede, naast schitterende opnemingen van Jan van der Wall, Pieter Stippert en anderen, een mijlpaal van de allereersten rang is gesticht. Wanneer zal het meesterwerk van Gerrit de Haan, thans in stille bewaarplaats in het Alg. Rijksarchief, worden uitgegeven in authentieke reproductie, ten einde het de wereldbekendheid

en vermaardheid te geven, welke het zoo ten volle toekomt?¹¹

Engeland en Frankrijk hadden in de loop van de 18^e eeuw het hydrografisch carteringswerk onder staatstoezicht gesteld. Daarnaast benutte deze landen de nieuwste cartografische methoden en instrumenten beter, waardoor hun kaarten aan het einde van de 18^e eeuw die van de VOC overtroffen. De Vierde Nederlandse-Engelse oorlog (1780 tot 1784), en de daarmee gepaard gaande belemmering van het handelsverkeer, kondigde het definitieve einde van de VOC aan. De opheffing van de VOC op 31 december 1799 betekende ook het definitieve einde van de cartografische werkplaatsen in Amsterdam en Batavia. Hiermee werd een lange episode in de Nederlandse maritieme cartografie afgesloten. De manuscript-atlas van Gerrit de Haan kan gezien worden als één van de absolute hoogtepunten van de VOC-cartografie. Dit artikel is een eerste bescheiden poging het ‘meesterwerk’ van de Haan wat meer bekendheid te geven.

Naast 1200 strekkende meter aan geschreven archief wordt bij het Nationaal Archief ook de grootste VOC-kaartencollectie bewaard. Het betreft zo'n 4000 kaarten- en tekeningen en 40 atlassen die samen een nauwkeurig beeld geven van de vele activiteiten van de VOC. Via Batavia ontvangen de bewindhebbers kaarten en tekeningen. Deze overgezonden kaarten vormen de ruggengraat van het huidige kaarten-en tekeningenarchief.

Tentoonstelling De wereld van de VOC

Tot en met 7 januari 2018 is in het Nationaal Archief de tentoonstelling De wereld van de VOC te zien. Aanleiding voor deze tentoonstelling is de digitalisering van het archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Voor het eerst brengt het Nationaal Archief dit bijzondere materiaal samen in een tentoonstelling. De bezoeker wordt op ontdekkingsreis meegenomen langs unieke kaarten- waaronder die van Gerrit de Haan en andere kaartmakers van de VOC - scheepsjournalen, brieven en tekeningen uit 200 jaar geschiedenis.

Nationaal Archief, Prins Willem-Alexanderhof 20, Den Haag. Voor meer info: gahetna.nl.

1. In het scheepsoldijboek wordt gesproken over Gerrit de Haan uit Amsterdam. Nagekeken zijn de dopen in Amsterdam, van 1 januari 1727 tot en met 31 december 1729. Hierin komt slechts één Gerrit de Haan voor. Voor dit artikel is aangenomen dat dit de juiste persoon is. Wat we zeker weten is dat Gerrit bij zijn eerste aanmonstering jonger dan 17 jaar moet zijn geweest.
2. Nationaal Archief (NA) Archief VOC, toegang 1.04.02, inv. nr. 6091, folio 144.
3. NA, VOC 5250.
4. NA, VOC 779, deel II.
5. NA, VOC 782, deel III.
6. NA, VOC 5250.
7. NA, VOC 799, Folio 840.
8. Gunter Schilder en Hans Kok, *Sailing for the East. History and catalogue of manuscript charts on vellum of the Dutch East India Company (VOC) 1602–1799* (Utrecht: Hes en De Graaf Publishers, 2010).
9. Ruud Paesie, 'Op perkament getekend: productie en omvang van het hydrografisch bedrijf van de VOC', *Caert Thresoor* 29 (2010), nr. 1.
10. NA, VOC 5036.
11. Ron Guleij en Gerrit Knaap, *Het Grote VOC Boek* (Zwolle: Wbooks, 2017), 96.